

ЗМІЦНЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ НА ЗАХОДІ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: РОЗШИРЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Поширення демократії у другій половині ХХ ст. стало головним напрямком політичного розвитку країн Західної Європи і Північної Америки. Які ж чинники зумовили демократичні перетворення після Другої світової війни? Метою даного дослідження є проаналізувати процеси демократизації в країнах Західної Європи і Америки у другій половині ХХ – початку ХХІ ст.; виявити їхні причини, специфіку та наслідки для зміцнення прав людини.

Важливою рисою процесу демократизації слід вважати, зокрема, розширення прав людини і формування механізмів їх дотримання. Негативний досвід першої половини ХХ ст. з масовими порушеннями прав людини в Італії, Німеччині та у деяких інших країнах сприяли усвідомленню фундаментальної значущості дотримання цих прав для збереження демократії. Таке розуміння знайшло свій вияв в Статуті ООН, де засновники цієї міжнародної організації заявили про намір «знову утвердити віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи, у рівноправність чоловіків і жінок, у рівність прав великих і малих націй, і створити умови, за яких можуть дотримуватися справедливість і повага до обов'язків, що випливають з договорів та інших джерел міжнародного права, і сприяти соціальному прогресу та поліпшенню умов життя при більшій свободі...» [1, 402]. 9 грудня 1948 р. ООН прийняла «Конвенцію із запобігання злочинам геноциду» (набрала чинності 12 січня 1951 р.). Під визначення геноциду потрапили дії, вчинені з наміром знищити, цілком або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку [2].

Якщо до війни головним критерієм демократії були вибори і конституція, то після 1945 р. – не лише вони, а й реальне виконання проголошених прав і свобод. Показовим стало ухвалення Генеральною

Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. «Загальної декларації прав людини» – одного з базових документів правозахисного руху.

Загальна декларація прав людини є основою, на якій ґрунтуються міжнародні стандарти права, першою універсальною заявою про основні принципи, що стосуються, притаманних людині прав, загальним стандартом, спираючись на який, всі люди і всі країни визначають рівень прогресу в цій області.

Саме у Загальній декларації 60 років тому були вперше проголошені універсальні цінності: права людини належать всім людям і все міжнародне співтовариство повинне забезпечувати їх дотримання.

Права людини є по суті своїй зобов'язаннями, узятими на себе країнами, які йдуть своїм корінням в міжнародні договори, національні конституції та закони.

Загальна декларація прав людини складається з преамбули і 30 статей. Вона містить широкий перелік як громадянських і політичних, так і соціально-економічних і культурних прав. Визнаючи природний характер прав людини, вже у першій статті декларації було проголошено, що «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності і правах». У другій статті цього документа констатувалося те, що «кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища» [3, 10-11].

Про зростання уваги світової спільноти до дотримання прав людини свідчить і той факт, що крім «Загальної декларації» ООН згодом прийняла понад 80 інших документів у цій царині. У 1950 р. Рада Європи, що об'єднувала на той час західноєвропейські демократичні країни, ухвалила Європейську конвенцію із захисту прав людини і основних свобод, на основі якої виникли Європейська комісія у справах людини і Європейський суд у справах людини.

16 грудня 1966 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, які разом із Загальною декларацією прав людини та двома додатковими протоколами до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права склали Міжнародний білль про права людини. Обидва пакти є міжнародно-правовими договорами. Їх особливість полягає в тому, що коли держави, які є членами ООН чи які ними ще не стали, ратифікують пакт і стають його «державами-учасницями», вони добровільно беруть на себе ряд юридичних зобов'язань із захисту прав, що містяться у відповідному тексті прав і норм, а також сумлінно забезпечувати відповідність національних законів своїм міжнародним зобов'язанням. Таким чином, ратифікація договорів у галузі прав людини передбачає відповідальність та підзвітність держави в цих питаннях як перед міжнародним співтовариством та перед іншими державами, що ратифікували ці документи, так і перед своїми громадянами й іншими особами, що проживають на її території.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права складається з преамбули і 31 статті, які поділені на 5 частин. У преамбулі відзначається, що права, проголошені в пакті, випливають з властивої людській особі гідності, а ідеал людської особи, вільної від страху та нужди, можна здійснити лише за наявності таких умов, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами. Конкретний їх перелік розпочинається з проголошення права на працю (ст. 6), права кожного на справедливі і сприятливі умови праці (ст. 7), право на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування (ст. 9), право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї (ст. 11), право кожної людини на освіту (ст. 13), право на участь у культурному житті, користування результатами наукового прогресу (ст. 15).

Згідно зі ст. 2 Пакту, держави, які приєдналися до нього, зобов'язувалися в індивідуальному порядку і в порядку міжнародної допомоги та

співробітництва, зокрема в економічній і технічній галузях, вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходи щодо забезпечення поступового здійснення визначених у цьому документі прав усіма належними способами, включаючи, зокрема, ухвалення законодавчих актів. Держави також брали на себе зобов'язання гарантувати, що права, проголошені в Пакті, здійснюватимуться без будь-якої дискримінації щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи інших обставин [4].

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права складається з преамбули та 53 статей, об'єднаних у 6 частинах, і проголошує широкий перелік основних прав і свобод, які повинні надаватися кожною державою всім особам, що перебувають у межах її території та під її юрисдикцією без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини (п. 1. ст. 2). З цією метою учасники цього Пакту взяли на себе зобов'язання вжити законодавчі або інші заходи відповідно до своїх конституційних процедур, які можуть виявитися необхідними для здійснення прав, визнаних у цьому Пакті (п. 2. ст. 2). «Всі люди, – підкреслюється в Пакті, – є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону» (ст. 23). Окремою статтею в документі визнається право осіб, які належать до етнічних, релігійних і мовних меншостей, «користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою» (ст. 27).

Деякі положення Пакту торкаються питань, які регулюються також Пактом про економічні, соціальні і культурні права. Це право кожної людини на свободу асоціації з іншими, включаючи право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів (п.1 ст.22), а також право на одержання і заснування сім'ї, рівність прав і обов'язків обох з подружжя (п.п.

1,2,3 ст. 23), право кожної дитини на громадянство та «на такі заходи захисту, які є необхідними в її становищі, як малолітнього, з боку її сім'ї, суспільства і держави» (п.п. 1,2,3 ст. 24) та ін.

У третій частині Пакту (ст. 6-27) міститься конкретний перелік громадянських і політичних прав, які повинні бути забезпечені людині в кожній державі: право на життя (ст. 6); заборона піддання катуванню чи жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, неприпустимість без вільної згоди людини піддання її медичним чи науковим дослідом (ст. 7); заборона рабства і работоргівлі в усіх їх видах та примусової праці (ст. 8); право кожного на свободу та особисту недоторканність (ст. 9); право осіб, позбавлених волі, на гуманне поводження і поважання гідності (ст. 10); право на вільне пересування і свобода вибору місця проживання (ст. 12); рівність всіх осіб перед судами і трибуналами (ст. 14); право кожної людини, де б вона не перебувала, на визнання її правосуб'єктності (ст. 16); невтручання в особисте та сімейне життя людини, недоторканність її житла, таємниці кореспонденції (ст. 17); право на свободу думки, совісті і релігії (ст. 18); право на мирні збори (ст. 22) та ін. Серед політичних прав Пакт проголошує право кожного громадянина без будь-якої дискримінації брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і через своїх вільно обраних представників, голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців; допускатися в своїй країні на загальних умовах рівності до державної служби (ст. 25) [5].

Названі три міжнародно-правові акти – Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права називають «Хартією прав людини». Юридична сила документів, що до неї входять, різна. Загальна декларація прав людини містить у собі норми -рекомендації, тобто закріплені в ній положення бажані, але не обов'язкові для держав-членів ООН, Норми

поведінки, що закріплені в Пактах, які по сутності є міжнародними договорами, вважаються обов'язковими для держав, що приєдналися до них. Засоби щодо втілення положень Пактів у життя містяться як в самих Пактах, так і в окремих документах – Факультативному протоколі до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та другому Факультативному протоколі до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, спрямованому на скасування смертної кари.

Важливими міжнародними документами з прав людини є також: Конвенція про політичні права жінок (1952 р.), Конвенція про статус біженців (1951 р.), Європейський соціальний статут (1961 р.), Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 р.), Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства (1965 р.), Міжнародна конвенція про знищення злочинів апартеїду і покарання за нього (1973 р.), Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації стосовно жінок (1979 р.), Конвенція проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання (1984 р.), Конвенція про права дитини (1989 р.), Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав учасниць Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1989 р.), Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих – мігрантів і членів їх сімей (1990 р.), Документ Копенгагенської наради-конференції з людського виміру НБСЄ (1990 р.), Гельсінський документ НБСЄ «Виклик часу змін» (1992 р.) та ін.

Основні права людини були зафіксовані й у Заключному акті Наради з питань безпеки і співробітництва, підписаному 1975 р. в Гельсінкі усіма європейськими країнами (крім Албанії), США і Канадою. Фундаментальне значення має включена до Заключного акту Декларація принципів, якими держави-учасниці повинні керуватися у взаємовідносинах. Серед десяти важливих принципів бачимо принцип поважання прав людини і основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії та переконань.

«Держави-учасниці поважатимуть права людини і основні свободи, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконань, для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії. Вони заохочуватимуть і розвиватимуть ефективно здійснення громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод, які випливають з гідності, властивої людській особі, і є істотними для її вільного і повного розвитку [6, 17].

Заслуговує на увагу те, що вперше дотримання прав людини було покладено в основу європейської безпеки (на цій основі створено Організацію з безпеки і співробітництва у Європі) і це визнали далекі від демократії країни соціалістичного табору.

Значне місце правам людини відведено у таких документах, як Паризька хартія для нової Європи (1990 р.) та Хартія основних прав ЄС (2000 р.)

У «Паризькій хартії для нової Європи» проголошується, що «Права людини і основні свободи з народження належать всім людям, вони невід'ємні і гарантуються законом. Їх захист і сприяння їм – першочерговий обов'язок уряду... Їх дотримання і повне здійснення – основа свободи, справедливості і миру» [7].

Хартія основних прав ЄС (Charter of Fundamental Rights of the European Union) вперше в історії Європейського Союзу поєднала в одному документі всі громадянські, політичні, економічні та соціальні права європейських громадян і мешканців ЄС. Ці права розділені на шість розділів: – 1). Гідність; 2). Свободи; 3). Рівноправність; 4). Солідарність; 5). Права громадян; 6). Правосуддя [8].

Вони базуються, зокрема, на фундаментальних правах і свободах, проголошених в Європейській конвенції з прав людини, конституційних традиціях держав-членів, Соціальній хартії Ради Європи, Хартії основних соціальних прав робітників Європейського Союзу та інших міжнародних конвенцій, членами яких є держави ЄС або сам ЄС.

Паралельно з міжнародним та регіональним декларуванням прав людини відбувався процес їх закріплення в окремих країнах.

Відтак, можна твердити, що у більшості країн Заходу у даний період відбувалося становлення правової держави – державної системи, для якої характерна вищість прав людини, рівність незалежно від етнічного походження, мови, релігійного віросповідання і т.п. Це можна простежити на прикладі нових конституцій, ухвалених у перші повоєнні роки (Франція, Італія, ФРН).

У преамбулі «Конституції Французької республіки» зазначається, що «...французький народ знову проголошує, що будь-яка людська істота без поділу на раси, релігії і віросповідання володіє невід'ємними і священними правами. Він знову урочисто підтверджує права і свободи людини і громадянина, освячені Декларацією прав 1789 р., й основні принципи, визнані законами Республіки.» [9].

Стаття 3. «Конституції Італійської Республіки», від 22 грудня 1947 р. проголошує, що «Усі громадяни володіють однаковою громадською гідністю і рівні перед законом, незважаючи на стать, расу, мову, релігію, політичні переконання, особисте і соціальне становище. Завдання республіки – усувати економічні і соціальні перешкоди, які, обмежуючи свободу і рівність громадян, перешкоджають повноцінному розвиткові людської особистості й ефективній участі всіх робітників у політичній, економічній й соціальній організації країни.» [10].

На цих прикладах ми бачимо, що вельми сумнівне трактування прав людини в дусі утилітаризму, їх практична користь поступилися місцем розумінню, що без дотримання прав людини неможливо створити справедливе суспільство.

В юриспруденції поряд з поняттями «форма державного устрою» і «форма правління» утвердився термін «політичний режим» – система методів реалізації влади, ставлення органів державної влади до правових основ їхньої діяльності.

Назагал, упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст. перелік основних прав і свобод людини суттєво розширився. Якщо відразу по війні

новим виглядало декларування прав людини на працю, охорону здоров'я, освіту, відпочинок, соціальну допомогу, то починаючи із 1970-х рр. усе активніше заговорили про право людини на нормальне екологічне середовище для проживання. Згодом феміністичний рух досяг закріплення різноманітних прав жінок у низці міжнародних документів. До речі, зважаючи на вимоги феміністок, права людини почали називати англійською мовою не *rights of man*, бо *man* – це також і чоловік, а *human rights* (або *human beings*) [11, 14]. Із розвитком нових інформаційних технологій і створенням різних електронних баз даних актуальним стало питання про право на вільний доступ до інформації, а конференція ООН у справах людини у 1993 р. визнала невід'ємним правом людини право на розвиток.

Водночас, після Другої світової війни намітилась тенденція до прискіпливішого контролю за дотриманням прав і свобод людини. Так, у конституціях Італії та ФРН, наприклад, записано, що кожен громадянин, який користується наданими йому правами на шкоду основам вільного демократичного порядку, позбавляється цих прав за рішенням конституційного суду. Окрім судового контролю, почали створюватись спеціальні контрольні органи, покликані стежити за дотриманням основних прав і свобод. До них, зокрема, належить створення у багатьох країнах світу спеціального уповноваженого у справах людини – омбудсмена. Уперше така посада була запроваджена у Швеції в 1809 р., згідно прийнятій в цьому році конституції («Формі правління»).

Довгий час ідея створення омбудсмена не була прийнята в інших правових системах, крім шведської. Однак, з часом посада омбудсмен була введена за шведською моделлю і в інших країнах Північної Європи – в 1919 році (після здобуття незалежності від Радянської Росії) у Фінляндії, в 1952 році в Норвегії, через рік в Данії. Першою несвропейською державою, яка ввела посаду омбудсмен стала Нова Зеландія в 1962 році, першою соціалістичною – Польща (1987 року). Тепер у 100 країнах світу омбудсмени стоять на сторожі прав и свобод людини [12].

У США і Канаді цей інститут діє на рівні штатів/провінцій і муніципалітетів, а в європейських країнах – на загальнонаціональному рівні. У 1993 р. рішенням ООН було засновано посаду Комісара у справах людини – своєрідного світового омбудсмена.

Верховний комісар призначається Генеральним секретарем ООН і затверджується Генеральною Асамблеєю на чотирирічний період із можливістю продовження ще на один термін.

За своїм статусом Верховний комісар є заступником Генерального секретаря ООН. Він діє в рамках Статуту ООН, Загальної декларації прав людини, інших міжнародних документів в галузі прав людини і несе основну відповідальність за діяльність міжнародного співтовариства в галузі прав людини.

Верховний комісар з прав людини представляє щорічну доповідь про свою діяльність у відповідності зі своїм мандатом Комісії з прав людини, а через ЕКОСОП – Генеральній Асамблеї ООН.

У рамках загальної компетенції, повноважень і рішень Генеральної Асамблеї, ЕКОСОП і Комісії з прав людини можна назвати такі обов'язки Верховного комісара:

- заохочувати і захищати ефективне здійснення всіма людьми всіх громадянських, культурних, економічних, політичних і соціальних прав;

- виконувати завдання, доручені йому компетентними органами системи Організації Об'єднаних Націй в галузі прав людини, і представляти їм рекомендації з метою сприяння ефективному заохоченню і захисту всіх прав людини;

- заохочувати і захищати реалізацію права на розвиток і посилювати для цього підтримку з боку відповідних органів системи ООН;

- надавати через Центр з прав людини Секретаріату й інші відповідні установи консультативні послуги і технічну та фінансову допомогу на прохання заінтересованої держави і, при необхідності, регіональних організацій з прав людини з метою підтримати здійснення заходів і програм в

галузі прав людини;

- координувати відповідні навчальні і пропагандистські програми Організації Об'єднаних Націй в галузі прав людини;

- відігравати активну роль у справі усунення нинішніх перешкод і вирішення нових завдань на шляху до повної реалізації всіх прав людини й у справі недопущення продовження порушень прав людини у всьому світі;

- розширювати міжнародне співробітництво з метою заохочень і захисту всіх прав людини;

- координувати діяльність в сфері заохочення і захисту прав людини в рамках усієї системи ООН;

- здійснювати загальне керівництво діяльністю Центру з прав людини [13].

Певним випробуванням для розвитку демократії у другій половині ХХ – початку ХХІ ст. у Західній Європі і Америці було збільшення ролі держави у повсякденному житті. Тож запорукою збереження демократії стало подальше утвердження громадянського суспільства – системи неурядових інституцій та сукупності відносин в економічній, соціальній, культурній та інших сферах, які сприяють суспільному розвитку на противагу (або ж доповнення) виконавчим структурам держави.

Американський політолог, політичний діяч, професор школи громадських справ університету Меріленд, помічник президента США Б. Клінтона (за першої каденції) з питань внутрішньої політики Гелстон Вільям називає причини актуалізації проблеми громадянського суспільства, зокрема, він пише, що «Минулі два десятиліття засвідчили вибух цікавості до громадянського суспільства з боку і вчених, і політичних активістів. Така цікавість має чотири головні причини. По-перше, нації в країнах Центральної Європи, що належали давніше до радянського блоку, драматизували способи, якими громадянські об'єднання – зокрема профспілки, організації дисидентів-інтелектуалів і церкви – можуть правити за ефективні джерела опору репресивним урядам. По-друге, «недержавні організації», що з'явилися

в цьому світі як форми для доти нечутих голосів, які обговорюють питання транснаціонального значення, як-от охорона довкілля, зростання кількості населення, статус жінки, права людини й навіть роззброєння.... По-третє, поняття громадянського суспільства – сферу неприватизованих колективних дій, що радше добровільні й визначені переконанням, а не продиктованим примусом, – становить основу для критики надмірностей з боку і держави, і ринку. Ліві, протвержені обмеженістю централізованої діяльності уряду, почали вбачати у добровільних об'єднаннях альтернативний спосіб сприяння громадянській активності й суспільним цілям. Консерватори, занепокоєні аморальністю ринку та його згубним впливом на соціальні інституції, звернулися до добровільних об'єднань, як джерел стабільності й чесноти.... І, нарешті, поняття громадянського суспільства відповідало поширеній у розвиненому індустріалізованому світі (а надто в США) занепокоєності, що традиційні джерела соціалізації, солідарності й активного громадянства стали небезпечно слабкими [14, 861].

Професор Берлінського наукового центру соціальних досліджень Ральф Дарендорф пише, що: «Потрібно шість місяців, щоб організувати вибори, десять років, щоб встановити ринкову економіку, але ціла Генерація для того, щоб створити громадянське суспільство. Інакше, без громадянського суспільства немає демократії [15, 144].

Громадянському суспільству притаманні три особливості: 1) наявність багатьох дієвих неурядових організацій; 2) незалежність створених громадянами асоціацій від державної влади; 3) почуття громадянської відповідальності у поєднанні з цивілізованою поведінкою та активною громадянською позицією.

Професор політичних наук Вестмінстерського університету, директор Центру вивчення демократії (Лондон) Джон Кін вважає, що громадян до добровільних об'єднань змушує «прагнення зменшити роль насильства у житті людства і продиктоване здоровим глуздом переконання у важливості збереження різноманіття та роздільності політичних структур і прагнення до

того, що я називаю міфом про колективну гармонію, тобто небезпечна віра в побудову світу без поділів та конфліктів, яку супроводжує нехіть до політичної діяльності, прагнення театралізованої автентичності та загальноновизнаної істини, мрія про скасування всіх державних інституцій, заснованих на представництві [16, 39-40].

Певний вплив на формування громадянського суспільства на Заході мало розчарування у діяльності політичних партій та посилення суспільної ролі засобів масової інформації. Нерідко звучали твердження, що політика стала заручником несправжніх, вузько станових, корпоративних потреб, а політичні партії не захищають інтересів рядових громадян. Тож, із часом незалежні об'єднання громадян і а ЗМІ суттєво потіснили політичні партії у сфері масової мобілізації населення. Громадянські організації стали ефективним виразником групових інтересів, спричинивши ризу партій як таких [11, 21].

Громадянське суспільство на Заході пройшло непростий і тривалий процес становлення, відповідно змінювалися його розуміння та покликання. Однак, незаперечним залишається те, що громадянське суспільство відводить визначальну роль людині, трактуючи її як найвищу цінність, та визнаючи людську вищість над державою і суспільством. Самоорганізація громадян покликана вирішити наболілі проблеми, оминаючи державні інституції. Якщо в англо-саксонському світі (в першу чергу США) громадянське суспільство і держава вважались взаємодоповнюючими і неворожими один до одного, то в багатьох європейських країнах громадянське суспільство розумілось як джерело противаги державі, якій притаманно втручатися у життя людини. Проте громадянське суспільство здатне суттєво допомагати державі, беручи частину відповідальності на свої плечі, та не допускаючи політичних зловживань – своєрідний моральний засіб контролю. Варто лише пригадати реакцію громадськості США на Уотергейтську справу, у результаті якої американський президент Р. Ніксон (1969-1974) був змушений піти у відставку, чи скандал у ФРН, де міністр оборони Ф.-

Й. Штраус, у спробі не допустити публікації компромату проти нього, дав наказ про проведення незаконного обшуку в редакції журналу «Шпігель», що також зумовило його відсторонення від влади.

Отже, зміцнення демократичних принципів функціонування державного механізму західних країн поряд із утвердженням громадянського суспільства стали визначальними моментами історії Західної Європи і Америки другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Фактично, це дозволило говорити про так звану західну модель розвитку, ключовими моментами якої є права держава та пріоритетність прав людини.

Література

1. Статут Організації Об'єднаних Націй // Світова та європейська інтеграція / Ред. Я. Малик. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 703 с.
2. Конвенція про запобігання та покарання злочину геноциду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://memorial.org.ua/document/3_4.htm.
3. Загальна декларація прав людини, 10 грудня 1948р. // Права людини: Основні міжнародні правові документи /Упоряд. Ю. Качуренко. – Київ: Наукова думка, 1989. – 415 с.
4. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_042
5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_043
6. В ім'я миру, безпеки і співробітництва. До підсумків Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі, яка відбулася в Хельсінкі 30 липня – 1 серпня 1975 року. – Київ: Політвидав України, 1975. – 215 с.
7. Паризька хартія для нової Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_058

8. Хартія основних прав ЄС (Charter of Fundamental Rights of the European Union). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_524
9. Конституція Французької Республіки від 27 жовтня 1946 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://concourt.am/wwwconst/constit/france/france-r.htm#sub_para_N_500
10. Конституція Італійської Республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://clin.iatp.by/constitution/zapad_europe/italy-r.htm.
11. Сіромський Р.Б. Історія Західної Європи та Америки др. пол. ХХ – поч. ХХІ ст. Практикум для студентів історичного факультету. Частина друга. – Львів: Тріада плюс, 2008. – 212 с.
12. Омбудсмен [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
13. Спеціалізовані органи ООН з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://studentam.com.ua/1/3711.html>
14. Гелстон В. Громадянське суспільство й «мистецтво об'єднань» // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – Київ: Смолоскип, 2005. – 964 с.
15. Дарендорф Р. Елементи теорії соціального конфлікту (PDF) // Соціологічні дослідження. – 1994. – № 5. – С. 142-147.
16. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / Пер. з англ. – Київ: К.І.С. АНОД, 2000. – 352 с.